

تاریخ تفسیر و مفسران

(قرن‌های هفتم، هشتم، نهم)

علی اکبر بابائی
دکتر نفیسه فقیهی مقدس
احمد محمدی مجد
دکتر کیوان احسانی

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

پاییز ۱۴۰۲

تاریخ تفسیر و مفسران (قرن‌های هفتم، هشتم، نهم) / علی اکبر بابائی ... [و دیگران] - قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۴۰۲
ص. ۵۱۰. (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه: ۶۸۸؛ قرآن پژوهی: ۸۹).

ISBN: 978-600-298-381-7

بها: ۳۰۶۰۰۰۰ ریال

فهرست‌نویسی بر اساس اطلاعات فیپا

علی اکبر بابائی، نفیسه فقیهی مقدس، احمد محمدی‌مجد، کیوان احسانی.

کتابنامه: ص. [۴۰۳] - ۴۱۸؛ همچنین به صورت زیرنویس.

تفسیر -- تاریخ -- قرن ۷-۹ ق. Qur'an--Criticism, interpretation, etc.-- History--13th-15th centuries

تفاسیر شیعه -- قرن ۷-۹ ق. Qur'an--shiite hermeneutics -- 13th-15th centuries

تفاسیر اهل سنت -- قرن ۷-۹ ق. Qur'an--Sunnite hermeneutics -- 13th-15th centuries

مفسران شیعه -- قرن ۷-۹ ق. Commentators, Shiite --13th-15th centuries

مفسران اهل سنت -- قرن ۷-۹ ق. Commentators, Sunnite --13th-15th centuries

بابائی، علی اکبر، ۱۳۳۲ - Babai, Ali Akber

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

شماره کتاب‌شناسی ملی: ۹۳۲۳۸۰۰

رده‌بندی دیویی: ۲۹۷/۱۹

رده‌بندی کنگره: BP۹۲

تاریخ تفسیر و مفسران (قرن‌های هفتم، هشتم، نهم)

مؤلفان: علی اکبر بابائی (عضو هیئت علمی پژوهشگاه حوزه و دانشگاه)، دکتر نفیسه فقیهی مقدس (عضو هیئت علمی دانشگاه اصفهان)، احمد محمدی‌مجد (عضو هیئت علمی جامعه المصطفی) و دکتر کیوان احسانی (عضو هیئت علمی دانشگاه اراک)

ناشر: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

صفحه‌آرایی: نظم قلم

چاپ اول: پاییز ۱۴۰۲

تعداد: ۳۰۰

لیتوگرافی: سعیدی

چاپ: قم-سبحان

قیمت: ۳۰۶۰۰۰ تومان

کلیه حقوق برای پژوهشگاه حوزه و دانشگاه محفوظ و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، نیش میدان علوم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۰۲۵-۳۲۱۱۱۱۰۰
(انتشارات ۳۲۱۱۱۳۰۰) نمابر: ۳۲۸۰۳۰۹۰، ص. پ. ۳۱۵۱-۳۷۱۸۵

تهران: خ انقلاب، بین وصال و قدس، کوی اُسکو، پلاک ۴، تلفن: ۶۶۴۰۲۶۰۰

www.rihu.ac.ir

info@rihu.ac.ir

http://rihu.ac.ir/fa/book: فروشگاه اینترنتی

مرکز یخش: قم، خیابان معلم، مجتمع ناشران، طبقه همکف، پلاک ۲۷، تلفن: ۰۲۵-۳۷۸۴۲۶۳۵-۶

سخن پژوهشگاه

پژوهش در علوم انسانی به منظور شناخت، برنامه‌ریزی و ضبط و هدایت پدیده‌های انسانی در راستای سعادت واقعی بشر ضرورتی انکارناپذیر است و استفاده از عقل و آموزه‌های وحیانی در کنار داده‌های تجربی و در نظر گرفتن واقعیت‌های عینی، فرهنگ و ارزش‌های اصیل جوامع شرط اساسی پویایی، واقع‌نمایی و کارایی این‌گونه پژوهش‌ها در هر جامعه است.

پژوهش کارآمد در جامعه ایران اسلامی در گرو شناخت واقعیت‌های جامعه از یک‌سو و اسلام به‌عنوان متقن‌ترین آموزه‌های وحیانی و اساسی‌ترین مؤلفه فرهنگ ایرانی از سوی دیگر است؛ از این رو، آگاهی دقیق و عمیق از معارف اسلامی و بهره‌گیری از آن در پژوهش، بازنگری و بومی‌سازی مبانی و مسائل علوم انسانی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.

توجه به این حقیقت راهبردی از سوی امام خمینی علیه السلام، بنیان‌گذار جمهوری اسلامی، زمینه شکل‌گیری «دفتر همکاری حوزه و دانشگاه» را در سال ۱۳۶۱ فراهم کرد و با راهنمایی و عنایت ایشان و همت استادان حوزه و دانشگاه، این نهاد علمی شکل گرفت. تجربه موفق این نهاد، زمینه را برای گسترش فعالیت‌های آن فراهم آورد و با تصویب شورای گسترش آموزش عالی در سال ۱۳۷۷ «پژوهشکده حوزه و دانشگاه» تأسیس شد و در سال ۱۳۸۲ به «مؤسسه پژوهشی حوزه و دانشگاه» و در سال ۱۳۸۳ به «پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» ارتقا یافت.

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه تاکنون در ایفای رسالت سنگین خود خدمات فراوانی به جامعه علمی ارائه نموده است که از آن جمله می‌توان به تهیه، تألیف، ترجمه و انتشار بیش از ۶۸۰ عنوان کتاب و شش نشریه علمی اشاره کرد.

این اثر به‌عنوان منبع درسی برای دانشجویان رشته الهیات، گرایش‌های تفسیر، علوم قرآنی و علوم قرآن و حدیث در مقاطع کارشناسی و کارشناسی ارشد و سطح سه حوزه‌های علمیه و برای استفاده سایر علاقه‌مندان به دانش تفسیر و معارف قرآن تألیف شده است.

امید است مورد عنایت استادان و صاحب‌نظران واقع شود و با پیشنهادهای اصلاحی و راهگشای خود، این پژوهشگاه را در جهت ارتقای کیفی کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار موردنیاز جامعه دانشگاهی یاری دهند.

در پایان پژوهشگاه لازم می‌داند از مؤلفان گرامی اثر، حجت‌الاسلام‌والمسلمین علی‌اکبر بابائی، دکتر نفیسه فقیهی مقدس، حجت‌الاسلام‌والمسلمین احمد محمدی‌مجدد، دکتر کیوان احسانی و ارزیاب محترم آن دکتر غلامعلی عزیزی‌کیا سپاسگزاری کند.

فهرست مطالب

۱	پیشگفتار.....
۲	جدول آمار آثار تفسیری قرون ۷-۹.....
۳	یادآوری.....
۵	فصل هفتم: تفسیر در قرن هفتم (۶۰۱-۷۰۰ق).....
۶	گفتار یکم: تفاسیر موجود شیعه.....
۶	الف) کتاب‌های تفسیری چاپ شده.....
۶	۱. نهج‌البیان عن کشف معانی القرآن/ شیبانی (زنده در سال ۶۴۰ق).....
۱۰	۲. سعد السعود للنفوس/ ابن طاووس حلّی (۶۶۴).....
۱۳	۳. عین‌العبرة فی غین‌العترة / سید احمد آل طاووس (۶۷۳ق).....
۱۷	۴. بلابل القلاقل/ حسنی واعظ (نیمه دوم قرن هفتم).....
۲۲	ب) تفاسیر خطّی موجود.....
۲۲	۱. تفسیر القرآن الکریم/ حسنی یمنی (۶۱۴ق).....
۲۳	۲. تفسیر الفاتحة/ محمد بویکھی (زنده در ۶۵۲ق).....
۲۴	۳. البیان الکاشف عن معانی القرآن/ نجرانی زیدی (۶۵۵ق).....
۲۴	۴. تفسیر سورة الاخلاص/ خواجه نصیرالدین طوسی (۶۷۲ق).....
۲۵	۵. الفحص والبیان / محقق حلّی (۶۸۹ق).....
۲۵	گفتار دوم: تفاسیر موجود اهل تسنن.....
۲۶	الف) کتاب‌های تفسیری چاپ شده.....
۲۶	۱. مفاتیح الغیب/ فخر رازی (۶۰۶ق).....
۳۱	۲. عرائس البیان فی حقائق القرآن/ بقلی شیرازی (۶۰۶ق).....

٣. التبيان فى إعراب القرآن/ ابوالبقاء عكبرى (٦١٦ق) ٣٦
٤. لمحات الأنوار و نفحات الأزهار فى فضائل القرآن / غافقى ملاحى (٦١٩ق) ٣٩
٥. وجوه قرآن/ ابوالفضل تقليسى (٦٢٩ق)..... ٤٠
٦. مفتاح الباب المقفل لفهم القرآن المنزل/ حراللى مراكشى (٦٣٧ق)..... ٤٢
٧. ايجاز البيان فى الترجمة عن القرآن/ محبى الدين ابن عربى (٦٣٨ق)..... ٤٤
٨. رحمة من الرحمن / پيشين ٥١
٩. ردّ معانى الآيات المتشابهات الى معانى الآيات المحكمات / پيشين..... ٥٢
١٠. كتاب الكتب... / پيشين..... ٥٣
١١. بحرالحقائق و المعانى فى تفسير السبع المثانى (تأويلات النجمية)/ نجم الدين رازى (حدود ٦٥٤ق)..... ٥٣
١٢. بديع القرآن / ابن ابى الاصبع عدوانى (٦٥٤ق) ٥٦
١٣. رموز الكنوز فى تفسير الكتاب العزيز/ عبدالرزاق رسغنى (٦٦١ق) ٥٧
١٤. نور المسرى فى تفسير آية الاسراء / ابوشامة دمشقى (٦٦٥ق) ٥٩
١٥. اسئلة القرآن المجيد و اجوبتها/ زين الدين رازى (٦٦٦ق) ٥٩
١٦. الجامع لأحكام القرآن / قرطبى (٦٧١ق) ٦٢
١٧. اعجاز البيان فى كشف بعض اسرار أم القرآن / قونوى (٦٧٢ق)..... ٦٧
١٨. الانتصاف من الكشاف / ابن المنيّر (٦٨٣ق) ٦٩
١٩. تفسير البيضاوى، المسمى انوار التنزيل و اسرار التأويل/ بيضاوى (٦٨٥ يا ٦٩١ق) ٧٠
٢٠. التيسير فى التفسير/ ديرينى (٦٩٤ق) ٧٨
- (ب) كتابهاى تفسيرى خطى موجود ٧٩
١. الإنصاف فى الجمع بين الكشف و الكشاف / ابن الأثير جزرى (٦٠٦ق) ٧٩
٢. تفسير سورة الأَخْلَاص / فخر رازى (٦٠٦ق)..... ٨٠
٣. تفسير نجم الدين الكبرى (٦١٨ق) ٨٠
٤. عين الحياة فى تفسير القرآن/ پيشين..... ٨١
٥. تفسير الفاتحة / ابن بَرَجَان اشبيللى (٦٢٧ق)..... ٨٢
٦. جوامع البيان فى ترجمان القرآن / تقليسى (٦٢٩ق) ٨٢
٧. تدريج اهل البدايات/ إسكندرانى (٦٢٩ق) ٨٤

- ٨٥..... ٨. نهاية البيان في تفسير القرآن/ موصلى (٦٣٠ق)
- ٨٦..... ٩. مباحث التفسير/ بدرالدين رازى (٦٣١ق)
- ٨٧..... ١٠. بغية البيان في تفسير القرآن/ سهروردى (٦٣٢ق)
- ٨٧..... ١١. التفسير / ابن روميه (٦٣٧ق)
- ٨٨..... ١٢. تفسير العشاب (٦٣٨ق)
- ٨٨..... ١٣. كشف المشكلات و ايضاح المعضلات في تفسير القرآن/ ابوالفتح موصلى (٦٣٩ق)
- ٨٩..... ١٤. رى الظمان في تفسير القرآن/ سلمى مرسى (٦٥٥ق)
- ٩٠..... ١٥. التفسير الكبير يا تفسير القرآن / ابن عبدالسلام (٦٦٠ق)
- ٩٢..... ١٦. تبصرة المتذكر و تذكرة المتبصر في تفسير القرآن/ كواشى (٦٨٠ق)
- ٩٣..... ١٧. تفسير آية «وَلَوْ أَنَّمَا فِي الْأَرْضِ مِنْ شَجَرَةٍ أَقْلَامٌ» / قرافى (٦٨٤ق)
- ٩٤..... ١٨. تفسير آيات من القرآن الكريم/ قسطلانى (٦٨٦ق)
- ٩٥..... ١٩. تفسير القرآن / برهان الدين (٦٨٩ق)
- ٩٥..... ٢٠. تفسير القرآن الكريم/ ابن المؤمل التنوخى (٦٩٥ق)
- ٩٦..... ٢١. تفسير القرآن الكريم/ ابن الفقيه موسى (٦٩٦ق)
- ٩٦..... ٢٢. التحرير و التحبير / ابن النقيب (٦٩٨ق)

٩٨ ..... **گفتار سوم: تفاسير مفقود**

- ٩٩..... ١. مجمع البحرين في التفسير و التأويل/ نيريزى (٦٠٢ق)
- ٩٩..... ٢. تفسير القرآن/ ابن الربيع (٦٠٦ق)
- ١٠٠..... ٣. «تفسير القرآن» يا «التفسير»/ القصرى (٦٠٨ق)
- ١٠١..... ٤. جنة الناظر و جنة المناظر/ تاج العلاء (٦١٠ق)
- ١٠٢..... ٥. تفسير القرآن / وهرانى (٦١٥ق)
- ١٠٢..... ٦. البيان في ما أبهم من الاسماء في القرآن / زُهرى اشبيلى (٦١٧ق)
- ١٠٣..... ٧. تفسير الغافقى (٦١٩ق)
- ١٠٤..... ٨. مختصر تفسير ابن عطية / طانى (٦٢٠ق)
- ١٠٤..... ٩. تفسير القرآن العزيز / ابن جزيّ (حدود ٦٢٠ق)
- ١٠٤..... ١٠. البرهان في مسألة القرآن / ابن قدامة (٦٢٠ق)
- ١٠٥..... ١١. تحفة الاحباب و منية الانجاب في اسرار بسم الله الرحمن الرحيم و فاتحة الكتاب/ بُونى (٦٢٢ق)

١٢. التفسير الكبير / ابن الخضر (٦٢٢ق)..... ١٠٥
١٣. الأمل على الشارحة على مفردات الفاتحة / رافعي قزويني (٦٢٣ق)..... ١٠٦
١٤. الآيات المشابهات / ابن بقیّ (٦٢٥ق)..... ١٠٧
١٥. الجامع الحرير الحاوی لعلوم كتاب الله العزيز / قزويني (زنده در ٦٢٥ق)..... ١٠٨
١٦. مطلع المعاني و منبع المباني في تفسير القرآن / علي آبادي (زنده در ٦٢٨ق)..... ١٠٩
١٧. الواضحة في اعراب الفاتحة / عبداللطيف بغدادی (٦٢٩ق)..... ١١٠
١٨. الرد على فخرالدين الرازي في تفسير سورة الاخلاص / پيشين..... ١١١
١٩. بيان مشتبه القرآن / اسكندراني (٦٢٩ق)..... ١١١
٢٠. تفسير الفاتحة / ابن ابی طيّ (٦٣٠ق)..... ١١١
٢١. غرة التأويل في التفسير / زين الدين (٦٣٢ق)..... ١١٢
٢٢. ملقط المعالم في التفسير / خوارزمي (٦٣٥ق)..... ١١٢
٢٣. المشرح الروي في الزيادة على الغريبين للهروي / ابن عسکر (٦٣٦ق)..... ١١٢
٢٤. تممة تفسير القرآن / خويي (٦٣٧ق)..... ١١٣
٢٥. الجمع و التفصيل / محيي الدين ابن عربي (٦٣٨ق)..... ١١٣
٢٦. كشف الأسرار و هتك الأستار في التفسير / پيشين..... ١١٥
٢٧. المثالثات الواردة في القرآن / پيشين..... ١١٥
٢٨. المسبّعات الواردة في القرآن / پيشين..... ١١٥
٢٩. چند اثر قرآني تفسيری دیگر / پيشين..... ١١٦
٣٠. تفسير القرآن / ابن يونس (٦٣٩ق)..... ١١٦
٣١. غوامض التأويل / ابوسعيد اشبيلي (٦٤٠ق)..... ١١٧
٣٢. تفسير القرآن العظيم / سخاوي (٦٤٣ق)..... ١١٧
٣٣. تفسير القرآن / لخمى (٦٤٣ق)..... ١١٨
٣٤. التفسير الكبير / نجم الدين (٦٤٦ق)..... ١١٩
٣٥. نهاية التأميل في اسرار التنزيل / عبدالواحد زملكاني (٦٥١ق)..... ١١٩
٣٦. التفسير / مُسَلِّي (٦٥١ق)..... ١٢٠
٣٧. اطراف احاديث التفسير / عبدالسلام بن تيميه (٦٥٢ق)..... ١٢١
٣٨. تفسير القرآن / تلمساني (٦٥٢ق)..... ١٢١

۳۹. تفسیر القرآن العظیم / سبط ابن الجوزی (۶۵۴ق)..... ۱۲۲
۴۰. تفسیر القرآن/ مزدغی (۶۵۵ق) ۱۲۴
۴۱. تفسیر القرآن / ابوالمناقب زنجانی (۶۵۶ق)..... ۱۲۴
۴۲. معادن الابریز فی تفسیر الكتاب العزیز/ فرزند ابن جوزی (۶۵۶ق)..... ۱۲۵
۴۳. فتوح الرّحمن فی تفسیر القرآن / دیلمی یا ابن دیلمی (۶۵۷ق)..... ۱۲۵
۴۴. مختصر تفسیر الکشاف للزمخشری/ انصاری (۶۶۲ق)..... ۱۲۶
۴۵. غریب القرآن / ابن الفرس (۶۶۳ق)..... ۱۲۶
۴۶. الجمع بین تفسیری الزمخشری و ابن عطیة / انصاری جیانی (۶۶۳ق)..... ۱۲۷
۴۷. انوار الساطعات فی شرح الآيات البینات/ ابن لبودی (۶۶۶ق) ۱۲۷
۴۸. اللمعة الجامعة فی العلوم النافعة / ابن ابی الربیع اندلسی (۶۷۲ق) ۱۲۸
۴۹. شواهد القرآن / ابوالفضائل آل طاووس (۶۷۳ق) ۱۲۹
۵۰. تفسیر القرآن/ ربعی دندری (۶۷۴ق)..... ۱۳۰
۵۱. فرائد التفسیر / فیروزآبادی (۶۷۵ق)..... ۱۳۰
۵۲. تفسیر ابن رزین (۶۸۰ق)..... ۱۳۱
۵۳. المنهج القویم فی تفسیر القرآن الکریم/ البناء (زنده در حدود ۶۸۰ق)..... ۱۳۱
۵۴. مشکاة البیان فی تفسیر القرآن/ ابومحمد بغدادی (۶۸۱ق)..... ۱۳۲
۵۵. البحر الكبير فی بحث التفسیر / ابن المُنیر (۶۸۳ق) ۱۳۲
۵۶. جامع العلوم فی التفسیر/ عبدلیانی (۶۸۴ق)..... ۱۳۳
۵۷. تفسیر الدبیری (۶۹۳ق) ۱۳۳
۵۸. کتابهای تفسیری محب الدین طبری (۶۹۴ق)..... ۱۳۴
۵۹. المصباح المنیر فی علم التفسیر / دیرینی (۶۹۴ یا ۶۹۷ق)..... ۱۳۴
۶۰. الانوار الواضحة فی معانی الفاتحة / دیری (۶۹۷ق) ۱۳۵
۶۱. تفسیر القفطی (۶۹۷ق)..... ۱۳۵
۶۲. التبیان فی احکام القرآن/ ابن ابی الاحوص (۶۹۹ق)..... ۱۳۶
- ۱۳۶..... گفتار چهارم، مفسران فاقد تألیف
- ۱۳۸..... گفتار پنجم: ویژگی ها و تحولات تفسیری قرن هفتم
- ۱۳۹..... ۱. کاهش کمی تفسیر

۲. تداوم تفسیر اجتهادی ۱۳۹
۳. تداوم تفسیر با روش‌ها و گرایش‌های متنوع ۱۳۹
۴. تداوم گستره جغرافیائی و مذهبی تفسیر ۱۴۰
- فصل هشتم: تفسیر در قرن هشتم (۷۰۱-۸۰۰ق) ۱۴۱**
- گفتار یکم: تفاسیر موجود شیعه ۱۴۲**
- الف) تفاسیر چاپ شده شیعه ۱۴۲**
۱. احتجاجات انبیاء/ قطب‌الدین شیرازی (۷۱۰ق) ۱۴۲
  ۲. ایضاح البیان عن معانی أمّ القرآن / طوفی صرصری بغدادی (۷۱۶ق) ۱۴۴
  ۳. الاکسیر فی علم التفسیر / پیشین ۱۴۸
  ۴. رساله‌های تفسیری رشید طیب همدانی (۷۱۸ق) ۱۵۰
  ۵. الروضة والغدير فی تفسیر آی الأحکام من تنزیل الحکیم القدير / ابن‌الهادی (۷۲۰ق) ۱۵۴
  ۶. الايضاح فی تفسیر القرآن/ علامه حلی (۷۲۸ق) ۱۵۵
  ۷. الألفین فی إمامة أمير المؤمنين (الألفین، الفارق بین الصدق و المین) / پیشین ۱۵۷
  ۸. تفسیر القرآن الکریم/ عبدالرزاق کاشانی (۷۳۰ق) ۱۵۸
  ۹. عين الحياة/علاء الدولة سمنانی (۷۳۶ق) ۱۶۳
  ۱۰. جلاء الاذهان و جلاء الاحزان فی تفسیر القرآن / جرجانی (نیمه اول قرن هشتم) ۱۶۵
  ۱۱. تفسیر القرآن الکریم (تفسیر الاعقم)/ اعقم آنسی (زنده در ۷۷۳ق) ۱۷۳
  ۱۲. تفسیر کتاب الله/ ابوالفضل دیلمی (۷۷۵ق) ۱۷۴
  ۱۳. مختصر تفسیر القمی/ ابن‌عتایقی حلی (۷۸۶ق) ۱۷۷
  ۱۴. المحيط الاعظم و البحر الخضم فی تأویل کتاب الله العزيز المحکم/ سید حیدر آملی (زنده در ۷۸۷ق) ۱۷۸
  ۱۵. الجواهر الشفاف الملتقط من مغاصات الکشاف/ ابن‌هادی (۷۹۳ق) ۱۸۲
  ۱۶. منتخب الانوار المضيئة / بهاء‌الدین علوی نیلی (اواخر قرن ۸ق) ۱۸۳
- ب) تفاسیر خطی موجود شیعه ۱۸۳**
۱. فتح المئان فی تفسیر القرآن / قطب‌الدین شیرازی (۷۱۰ق) ۱۸۴
  ۲. مشکلات التفاسیر/ پیشین ۱۸۵
  ۳. الاتصاف فی شرح الکشاف (حاشیه بر کشاف زمخشری) / پیشین ۱۸۵

٤. نسخه عكسى تفسير قرآن / نويسنده نامعلوم (اوایل قرن ٨ ق)..... ١٨٦
٥. تفسير سورہ های ق، قيامت، نبأ، طارق، انشقاق / طوفى صرصرى (٧١٦ ق)..... ١٨٦
٦. السرّ الوجيز فى تفسير الكتاب العزيز / علامه حلى (٧٢٨ ق)..... ١٨٧
٧. تفسير آية الكرسي / عبدالرزاق كاشانى (٧٣٠ ق)..... ١٨٨
٨. تأويل آية النور / پيشين..... ١٨٩
٩. تفسير بناكىتي «تفسير القرآن الكريم» / فخرالدين بناكتى (٧٣٥ ق)..... ١٨٩
١٠. تفسير مدارج السالكين [فى تفسير سورة الفاتحة] / علاء الدولة سمنانى (٧٣٦ ق)..... ١٩٠
١١. مطلع النقط و مجمع اللقط / پيشين..... ١٩١
١٢. كشف الكشاف / سراج الدين فارسى (٧٤٥ ق)..... ١٩١
١٣. دُزُر الاصداف فى حلّ عَقْد الكشاف / فاضل يمنى (٧٥٠ ق)..... ١٩٢
١٤. تحفة الاشراف فى كشف غوامض الكشاف / پيشين..... ١٩٣
١٥. بحر الاصداف / قطب الدين رازى بويهى (٧٦٦ ق)..... ١٩٤
١٦. تحفة الاشراف فى شرح الكشاف / پيشين..... ١٩٧
١٧. التبيان فى تفسير القرآن / ازدى دمشقى (٧٧٣ ق)..... ١٩٧
١٨. غُورُ الغرر و دُزُر الدرر / ابن عتايقى حلى (٧٨٦ ق)..... ١٩٨
١٩. التأويلات / سيد حيدر آملى (زنده در ٧٨٧ ق)..... ١٩٨
٢٠. التيسير فى التفسير / ابن يعيش صنعانى (٧٩١ ق)..... ٢٠٠
٢١. تخريج احاديث الكشاف / غُربانى (قرن ٨)..... ٢٠٠
٢٢. الانوار المضيئة فى المحكمة الشرعية الالهية / بهاء الدين علوى نيلى (اواخر قرن ٨)..... ٢٠١
٢٣. لسان التنزيل / ناشناخته (قرن هشتم)..... ٢٠٣

٢٠٤ ..... گفتار دوم: تفاسير موجود اهل تسنن

- الف) تفاسير چاپ شده اهل تسنن..... ٢٠٤
١. مدارك التنزيل و حقائق التأويل / ابوالبركات نسفى (٧١٠ ق)..... ٢٠٤
٢. تكملة تفسير مفاتيح الغيب / ابن ياسين قَمولى (٧٢٧ ق)..... ٢١١
٣. تفسير غرائب القرآن و رغائب الفرقان / نَظّام نيشابورى (زنده در ٧٢٨ ق)..... ٢١٤
٤. تفسير لبّ التأويل / پيشين..... ٢٢١
٥. التفسير الكبير يا دقائق التفسير يا التفسير الكامل / ابن تيمية (٧٢٨ ق)..... ٢٢١

- ٢٢٤.....٦. الفوائد اللانحة من سورة الفاتحة / ابن جماعة (٧٣٣ق).....
- ٢٢٦.....٧. كشف المعاني في المتشابه المثاني / پيشين.....
- ٢٢٧.....٨. البستان في تفسير القرآن / ابن بارزى (٧٣٨ق).....
- ٢٢٧.....٩. التسهيل لعلوم التنزيل / ابن جزى (٧٤١ق).....
- ٢٣١.....١٠. لباب التأويل في معاني التنزيل (معروف به تفسير خازن) / خازن بغدادى (٧٤١ق).....
- ٢٣٥.....١١. البحر المحيط / ابوحيان اندلسى (٧٤٥ق).....
- ٢٣٩.....١٢. النهر الماد من البحر / پيشين.....
- ٢٤٠.....١٣. الدر اللقيط من البحر المحيط / ابن مكتوم (٧٤٩ق).....
- ٢٤١.....١٤. ازالة الشبهات عن الآيات و الاحاديث المتشابهات / ابن لَبَّان دمشقى (٧٤٩ق).....
- ٢٤٣.....١٥. ردّ معاني الآيات المتشابهات إلى معاني الآيات المحكمات / پيشين.....
- ٢٤٣.....١٦. تفسير الْمُعَوِّذَتَيْنِ / ابن قَيم الجوزية (٧٥١ق).....
- ٢٤٥.....١٧. تفسير الفاتحة (فتح التَّوَاب في تفسير فاتحة الكتاب) / پيشين.....
- ٢٤٦.....١٨. التبيان في أقسام القرآن / پيشين.....
- ٢٤٨.....١٩. امثال القرآن / پيشين.....
- ٢٥٠.....٢٠. تفسير سورة حمد و آياتى از قرآن كريم / سُبكى (٧٥٦ق).....
- ٢٥١.....٢١. الدر المصون في علوم الكتاب المكنون / السمين يا ابن السمين حلبى (٧٥٦ق).....
- ٢٥٤.....٢٢. عمدة الحفاظ في تفسير أشرف الألفاظ / پيشين.....
- ٢٥٦.....٢٣. الباقيات الصالحات / خليل علانى (٧٦١ق).....
- ٢٥٧.....٢٤. تفسير القرآن العظيم / ابن كثير (٧٧٤ق).....
- ٢٦٥.....٢٥. كشف التنزيل في تحقيق التأويل يا تفسير الحداد / حداد زيدي (٨٠٠ق).....
- ٢٦٦.....ب) تفاسير خطى اهل تسنن.....
- ٢٦٦.....١. الانصاف في مسائل الخلاف بين الزمخشري و ابن المنير / ابن بنت عراقى (٧٠٤ق).....
- ٢٦٧.....٢. مختصر الراشف من زلال الكاشف من التفاسير / بدرالدين تاذفى (٧٠٥ق).....
- ٢٦٧.....٣. الحسام الماضى في ايضاح غريب القاضى / ابوبكر صائغ (٧١٤ق).....
- ٢٦٨.....٤. التمييز لما اودعه الزمخشري من الاعتزال في تفسير الكتاب العزيز/ ابوعلى سكونى (٧١٧ق).....
- ٢٦٨.....٥. الكفيل بمعانى التنزيل / عماد كندى (٧٢٠ق).....
- ٢٧٠.....٦. مختصر الكشاف / ابن جُبارة مقدسى (٧٢٨ق).....

- ٢٧١ ..... ٧. تفسير سورة ق / ابن قُوبِع (٧٣٨ق)
- ٢٧١ ..... ٨. تفسير ابن القَمَاح / ابن قَمَاح قرشى (٧٤١ق)
- ٢٧٢ ..... ٩. فتوح الغيب فى الكشف عن قناع الريب / طيبي دمشقى (٧٤٣ق)
- ٢٧٣ ..... ١٠. الكشف على الكشاف / ابو حفص قزوينى (٧٤٥ق)
- ٢٧٤ ..... ١١. حاشية على الكشاف / جاربردى (٧٤٦ق)
- ٢٧٥ ..... ١٢. تفسير القرآن / ابن لُبَّان مصرى (٧٤٩ق)
- ٢٧٥ ..... ١٣. أنوار الحقائق الربانية فى تفسير الآيات القرآنية / شمس الدين اصفهانى (٧٤٩ق)
- ٢٧٦ ..... ١٤. القول الوجيز فى احكام الكتاب العزيز / سمين حلبى (٧٥٦ق)
- ٢٧٧ ..... ١٥. تفسير القرآن / پيشين
- ٢٧٧ ..... ١٦. تفسير القرآن / شهاب الدين هَكَارى (٧٦٣ق)
- ٢٧٧ ..... ١٧. كاشف السجاف عن وجه الكشاف / افتخار الدين دامغانى (٧٧٥ق)
- ٢٧٨ ..... ١٨. اعتراضات على الكشاف / أقسرائى (بعد ٧٦٦ق)
- ٢٧٩ ..... ١٩. الدر المنير الملخص من تفسير ابن كثير / عفيف كازرونى (٧٨٥ق)
- ٢٧٩ ..... ٢٠. الصراط المستقيم فى تبيان القرآن الكريم / ابن خضر كازرونى (٨٧٥ق)
- ٢٨٠ ..... ٢١. أنموذج الكشاف / كرماني بغدادى (٧٨٦ق)
- ٢٨١ ..... ٢٢. حاشية على الكشاف / اكمل الدين بابرتى (٧٨٦ق)
- ٢٨٢ ..... ٢٣. حاشية على الكشاف / تفتازانى (٧٩١ق)
- ٢٨٣ ..... ٢٤. التبيان فى تفسير القرآن / علاء الدين سعدى (٧٩٢ق)
- ٢٨٣ ..... ٢٥. الفتح القدسى فى تفسير آية الكرسي / رَبَعى اسكندرى (٧٩٥ق)
- ٢٨٤ ..... ٢٦. الأنوار اللانحة فى أسرار الفاتحة / ابن بنت المَيْلَق (٧٩٧ق)
- ٢٨٤ ..... ٢٧. تفسير التوحيد (موارد الاختصاص من سورة الاخلاص) / پيشين

٢٨٤ ..... **گفتار سوم: تفاسير مفقود**

- ٢٨٥ ..... ١. التقريب فى تفسير القران
- ٢٨٥ ..... ٢. تفسير الفاتحة
- ٢٨٥ ..... ٣. تحبير نظم الجمان فى تفسير أم القرآن يا تحبير الجمان فى تفسير أم القرآن
- ٢٨٥ ..... ٤. مختصر فى تفسير القرآن
- ٢٨٦ ..... ٥. ايشار الانتصاف

٢٨٦.....	٦. البصائر.....
٢٨٦.....	٧. التفسير.....
٢٨٦.....	٨. تفسير القرآن.....
٢٨٦.....	٩. تفسير ابن مجير.....
٢٨٦.....	١٠. التنوير فى التفسير فى مختصر التفسير الكبير.....
٢٨٧.....	١١. الحجة الواضحة فى أن البسملة ليست من الفاتحة.....
٢٨٧.....	١٢. تقريب التفسير فى تلخيص الكشاف.....
٢٨٧.....	١٣. لسان التنزيل فى التفسير.....
٢٨٧.....	١٤. مختصر تفسير ابن الخطيب (فخر رازى).....
٢٨٧.....	١٥. تفسير القرآن.....
٢٨٨.....	١٦. مختصر المعالين.....
٢٨٨.....	١٧. الرياض النواضر فى الأشباه والنظائر.....
٢٨٨.....	١٨. دفع التعارض عما يوهم التناقض فى الكتاب والسنة.....
٢٨٨.....	١٩. الأشباه والنظائر.....
٢٨٩.....	٢٠. مقتضب التمييز فى اعتزال الزمخشري من الكتاب العزيز.....
٢٨٩.....	٢١. تفسير ابن أحنف.....
٢٨٩.....	٢٢. تفسير الرشيدى / رشيد طيب همدانى (٧١٨ق).....
٢٨٩.....	٢٣. تفسير القرآن.....
٢٩٠.....	٢٤. حاشية على الكشاف.....
٢٩٠.....	٢٥. تفسير سورة «كوثر و عصر».....
٢٩٠.....	٢٦. تفسير الباء من البسملة.....
٢٩٠.....	٢٧. تسمية الحروف و خاصية وجودها فى اوائل سور القرآن.....
٢٩٠.....	٢٨. تفسير الفقهاء و تكذيب السفهاء (تفسير حنفى).....
٢٩٠.....	٢٩. تفسير الفاتحة.....
٢٩١.....	٣٠. اغاثة اللهف بتفسير سورة الكهف.....
٢٩١.....	٣١. مطالع الكشف لمطالع اللهف.....
٢٩١.....	٣٢. تفسير القرآن.....

٢٩١	..... لطائف التفسير	٣٣
٢٩١	..... نفحات الطيب فى اختصار تفسير ابن الخطيب	٣٤
٢٩٢	..... تفسير مرقانى (تفسير القرآن الكريم)	٣٥
٢٩٢	..... نهج الايمان فى تفسير القرآن	٣٦
٢٩٢	..... تلخيص الكشاف	٣٧
٢٩٢	..... جامع تفسير القرآن	٣٨
٢٩٢	..... فتح القدير فى التفسير يا تفسير المقدسى	٣٩
٢٩٣	..... تفسير القرآن	٤٠
٢٩٣	..... الاكسير الابريز فى تفسير القرآن	٤١
٢٩٣	..... التيسير فى التفسير	٤٢
٢٩٣	..... النهج القويم فى تفسير القرآن الكريم	٤٣
٢٩٤	..... الدرّة المضيئة فى الآيات المنسوخة الفقهية	٤٤
٢٩٤	..... السراج الوهاج فى تفسير القرآن	٤٥
٢٩٤	..... مجمع البيان فى تفسير القرآن	٤٦
٢٩٤	..... تفسير بعلى	٤٧
٢٩٤	..... تفسير ابن المُتَّيَّر	٤٨
٢٩٥	..... المقتنص فى فوائد تكرار القصص	٤٩
٢٩٥	..... التبيان فى مهمات القرآن	٥٠
٢٩٥	..... نجم القرآن فى تأويلات القرآن «كتاب نجم القراء فى تأويلات القرآن»	٥١
٢٩٥	..... تفسير القرآن	٥٢
٢٩٥	..... تفسير العشاب	٥٣
٢٩٦	..... خلاصة جواهر القرآن فى بيان معانى لغات الفرقان	٥٤
٢٩٦	..... روضات الجنان فى تفسير القرآن	٥٥
٢٩٦	..... اسرار التنزيل يا انوار التحصيل فى اسرار التنزيل	٥٦
٢٩٦	..... بديع القرآن	٥٧
٢٩٦	..... تفسير الاسكندرى	٥٨
٢٩٧	..... لطائف التفسير	٥٩

٢٩٧.....	٦٠. تفسير القرآن العظيم.....
٢٩٧.....	٦١. سورة الفاتحة.....
٢٩٧.....	٦٢. التفسير المسند.....
٢٩٧.....	٦٣. تفسير آية «لمسجد اسس على التقوى».....
٢٩٧.....	٦٤. مقدمة في التفسير.....
٢٩٨.....	٦٥. متشابه القرآن.....
٢٩٨.....	٦٦. تفسير القرآن محمود اصفهاني.....
٢٩٨.....	٦٧. تفسير اردبيلي.....
٢٩٨.....	٦٨. تفسير القرآن.....
٢٩٨.....	٦٩. الشرح الواضحة في تفسير الفاتحة.....
٢٩٨.....	٧٠. شرح الاستعاذة والبسملة.....
٢٩٨.....	٧١. غرة التأويل.....
٢٩٩.....	٧٢. مجالس في التفسير و الموعظة.....
٢٩٩.....	٧٣. نغم الطائر من البحر الزاخر في التفسير.....
٢٩٩.....	٧٤. درر الاصداف لحاشية الطيبي على الكشاف.....
٢٩٩.....	٧٥. تفسير القرآن أندرشى.....
٢٩٩.....	٧٦. تفسير حوزي.....
٣٠٠.....	٧٧. تفسير سورة فاتحه.....
٣٠٠.....	٧٨. تفسير القرآن فخر مصرى.....
٣٠٠.....	٧٩. الدر التنظيم في تفسير القرآن العظيم.....
٣٠٠.....	٨٠. تحقيق التفسير في تكثير التنوير في تفسير القرآن.....
٣٠٠.....	٨١. تفسير السلامى.....
٣٠١.....	٨٢. تفسير المنصورى.....
٣٠١.....	٨٣. الجامع لاحكام القرآن و المبين لما تضمنه من معانى السنة وآى الفرقان.....
٣٠١.....	٨٤. تفسير ابن هشام.....
٣٠١.....	٨٥. برهان التيسير فى عنوان التفسير.....
٣٠١.....	٨٦. تحفة الرائض لعلوم آيات الفرائض.....

٨٧. المباحث المختارة فى تفسير آية الدينة و الكفارة.....٣٠٢
٨٨. احكام العنوان لاحكام القرآن.....٣٠٢
٨٩. نزهة السفره فى تفسير خواتيم سورة البقرة.....٣٠٢
٩٠. الصراط المستقيم الى معانى بسم الله الرحمن الرحيم.....٣٠٢
٩١. كنز الدرر فى حروف أوائل السور.....٣٠٢
٩٢. النسماة الفائحة فى آيات الفاتحة.....٣٠٢
٩٣. السابق اللاحق فى تفسير القرآن.....٣٠٣
٩٤. تفسير سورة فاتحة الكتاب.....٣٠٣
٩٥. كشف الكشاف.....٣٠٣
٩٦. بلوغ الامانى فى تفسير السبع المثانى.....٣٠٣
٩٧. كشف الجليل فى تفسير القرآن.....٣٠٣
٩٨. الانوار اللائحة فى اسرار الفاتحة.....٣٠٣
٩٩. بهجة البدور فى وصف الحور.....٣٠٤
١٠٠. التعليق الوجيز على الكتاب العزيز يا الاملاء الوجيز على الكتاب العزيز.....٣٠٤
١٠١. الذخيرة فى تفسير القرآن.....٣٠٤
١٠٢. اسئلة و اجوبة عن آيات من القرآن.....٣٠٤
١٠٣. تهذيب احكام القرآن.....٣٠٤
١٠٤. تلخيص احكام القرآن.....٣٠٥
١٠٥. تفسير ابن برفا جامى.....٣٠٥
١٠٦. شرح انوار التنزيل.....٣٠٥
١٠٧. تفسير القرآن العظيم «تفسير سراج الدين».....٣٠٥
١٠٨. بهجة المجالس و رونق المجالس.....٣٠٥
١٠٩. غاية الاحسان فى قوله تعالى: «ان الله يأمر بالعدل و الاحسان».....٣٠٦
١١٠. تفسير الواسطى.....٣٠٦
١١١. تفسير ابن عسكر بغدادى.....٣٠٦
١١٢. الإقناع فى تفسير قوله تعالى «ما للظالمين من حميم ولا شفيع يطاع».....٣٠٦
١١٣. إحكام الرأى فى أحكام الآى.....٣٠٦

١١٤. التيسير للروضة و الغدير فى الآيات الشرعية ٣٠٧
١١٥. تفسير سورة الكوثر ٣٠٧
١١٦. اختصار البحر المحيط ٣٠٧
١١٧. تفسير القرآن (تفسير الغرناطى) ٣٠٨
١١٨. شرح الكشاف ٣٠٨
١١٩. حاشية خسروانى بر تفسير بيضاوى ٣٠٨
١٢٠. حاشية على الناسخ ٣٠٨
١٢١. التفسير أكمل الدين ٣٠٩
١٢٢. منتخب التأويل فى بيان ما فى كتاب الله الآفاقية والانفسية من الحروف والكلمات و تطابقهما ٣٠٩
١٢٣. الفرائد التيسيرية فى الفوائد التفسيرية ٣٠٩
١٢٤. تفسير ابن جماعة ٣٠٩
١٢٥. حاشية على الكشاف ٣١٠
١٢٦. عقد البكر فى نظم غريب الذكر ٣١٠
١٢٧. كشف الاسرار وعدة الأبرار ٣١٠
١٢٨. الكاشف لمعانى الكشاف ٣١٠
١٢٩. التلخيص بمدارك التنزيل ٣١٠
١٣٠. مختصر تفسير ابن كثير ٣١٠
١٣١. تفسير القرآن ٣١١
١٣٢. تفسير القرآن الكريم ٣١١
١٣٣. تفسير القرآن العظيم ٣١١
١٣٤. كشف المعانى فى الكلام على قوله تعالى (وَلَمَّا بَلَغَ أَشُدَّهُ) ٣١١
١٣٥. لآلى التفسير الوافية بمعانى القرآن الشافية ٣١١
١٣٦. القلائد ٣١١
١٣٧. تفسير القرآن العظيم ٣١٢
١٣٨. المختار من كتب الأخيار ٣١٢
١٣٩. تبيان انحراف الكشاف يا بيان الجراف فى تبيان انحراف الكشاف ٣١٢
- گفتار چهارم: مفسران بدون تأليف ٣١٢

گفتار پنجم: ویژگی‌ها و تحولات تفسیر در قرن هشتم.....	۳۱۷
۱. رشد کمی دانش تفسیر.....	۳۱۷
جدول آثار تفسیری قرن ۸.....	۳۱۷
۲. تحولات کیفی تفسیر.....	۳۱۷
فصل نهم: تفسیر در قرن نهم (۸۰۱-۹۰۰ق).....	۳۱۹
گفتار یکم: تفاسیر موجود شیعه.....	۳۲۰
الف) تفاسیر چاپ شده.....	۳۲۰
۱. مشارق الأمان و لباب حقایق الایمان / حافظ بُرسی (حدود ۸۱۵ق).....	۳۲۰
۲. تفسیر سورة توحید/ پیشین.....	۳۲۱
۳. ترجمان القرآن/ میر سید شریف جرجانی (۸۱۶ق).....	۳۲۲
۴. حاشیة على الكشّاف الزمخشري/ پیشین.....	۳۲۳
۵. كنز العرفان في فقه القرآن/ فاضل مقداد (۸۲۶ق).....	۳۲۴
۶. الثمرات الیانة والاحکام الواضحة القاطعة في تفسیر آیات الاحکام/ یمانی (۸۳۲ق).....	۳۲۶
۷. تفسیر البحر الزّخار الجامع لمذاهب علماء الانصار/ حسنی زیدی (۸۴۰ق).....	۳۲۷
۸. الشافی (شفاء) العلیل فی شرح خمسمة آية من التنزیل / نجری (۸۷۷ق).....	۳۲۸
ب) تفاسیر خطی موجود.....	۳۲۸
۱. الإنصاف فی الرد علی صاحب الكشّاف/ نسابه (زنده در ۸۰۰ق).....	۳۲۹
۲. النهاية فی تفسیر خمسمة آية/ فخرالدین ابن المتوّج بحرانی (۸۱۰ق).....	۳۳۰
۳. تفسیر القرآن یا تفسیر کبیر/ جمال‌الدین ابن المتوّج (۸۲۰ق).....	۳۳۱
۴. منهاج الهدایة فی شرح آیات الاحکام الخمسمة/ پیشین.....	۳۳۱
۵. تفسیر مغمضات القرآن/ فاضل سیوری (۸۲۶ق).....	۳۳۲
۶. مدار الأفهام (مدارج افهام الأفواج) / تُرکه اصفهانی (۸۳۰ق).....	۳۳۲
۷. تفسیر شقّ القمر/ پیشین.....	۳۳۳
۸. مفتاح الابواب فی شرح فاتحة الكتاب/ شاه نعمت‌الله ولی (۸۳۴ق).....	۳۳۳
۹. تجرید الکشّاف مع زیادة نکت لطاف/ حسنی صنعانی یمانی (۸۳۷ق).....	۳۳۳
۱۰. الرسالة القرآنية/ حسنی زیدی (۸۴۰ق).....	۳۳۴

۱۱. حصر آیات الاحكام الشرعية / الوزير و آل الغدير (۷۷۵-۸۴۰ق)..... ۳۳۴
۱۲. الآيات الدالة على الله و على صدق انبيائه / پیشین..... ۳۳۵
۱۳. الآيات البينات / پیشین..... ۳۳۵
۱۴. تفسير آیات الاحكام / ناصر بحرانی (۸۵۱ق)..... ۳۳۵
۱۵. تفسير طيفور (زنده در ۸۷۶ق)..... ۳۳۶
۱۶. عيون التفاسير / استرآبادی نجفی (زنده در ۸۹۱ق)..... ۳۳۶
۱۷. معارج السؤل و مدارج المأمول (تفسير اللباب) / پیشین..... ۳۳۷
- ۳۳۹ نتیجه گیری

گفتار دوم: تفاسير موجود اهل تسنن ۳۴۰

- الف) تفاسير چاپ شده ۳۴۰
۱. عيون التفاسير للفضلاء السماسير / سيواسی (۸۰۳ق)..... ۳۴۰
۲. تفسير ابن عرفه / وَرَعَمَى (۸۰۳ق)..... ۳۴۱
۳. غريب كتاب الله العزيز / ابن ملقن (۸۰۴ق)..... ۳۴۲
۴. الألفية في تفسير غريب القرآن / زين الدين عراقى (۷۲۵-۸۰۶ق)..... ۳۴۳
۵. التبيان في تفسير غريب القرآن / ابن الهائم (۷۵۶-۸۱۵ق)..... ۳۴۳
۶. بصائر ذوى التمييز في لطائف الكتاب العزيز / فيروزآبادى (۸۱۷ق)..... ۳۴۴
۷. تنوير المقباس في تفسير ابن عباس / پیشین..... ۳۴۶
۸. الكهف والرقيم في شرح (عن اسرار) بسم الله الرحمن الرحيم / جيلى قادرى (۸۲۰ق)..... ۳۴۹
۹. تيسير البيان لاحكام القرآن / ابن نورالدين موزعى (حدود ۸۲۵)..... ۳۵۰
۱۰. تفسير كبير يا التقييد الكبير في تفسير كتاب الله المجيد / بسيلي (۸۳۰ق)..... ۳۵۰
۱۱. نكت و شبهات في تفسير القرآن المجيد / پیشین..... ۳۵۱
۱۲. عين الأعيان في تفسير القرآن / فنارى رومى (۷۵۱-۸۳۴ق)..... ۳۵۱
۱۳. تبصير (تفسير) الرحمن و تيسير المئان لبعض ما يُشير إلى اعجاز القرآن / مهائمی (۸۳۵ق)..... ۳۵۱
۱۴. تفسير يعقوب چرخى (متوفى حدود ۸۵۰ق)..... ۳۵۳
۱۵. الاعجاب في بيان الأسباب / ابن حجر عسقلانى (۸۵۲ق)..... ۳۵۴
۱۶. تفسير الجلالين / محلى (۸۶۴ق) و سيوطى (۹۱۱ق)..... ۳۵۵
۱۷. الجواهر الحسان في تفسير القرآن / ثعالبي (۸۷۵ق)..... ۳۵۸

١٨. غريب القرآن / قاسم حنفي (٨٧٩ق)..... ٣٦٠
١٩. التيسير في قواعد علم التفسير / كافيحي (٧٨٨-٨٧٩ق)..... ٣٦١
٢٠. اللباب في علوم الكتاب / ابن عادل دمشقي (متوفى بعد از ٨٨٠ق)..... ٣٦٢
- ب) تفاسير خطى موجود اهل تسنن..... ٣٦٣
١. بحر العلوم في تفسير القرآن / علاء الدين سمرقندي (٨٦٠ق)..... ٣٦٣
٢. مستراض الانوار و مستفاض الاسرار / طرسوسى (٨٧١ق)..... ٣٦٤
٣. حاشية على تفسير البيضاوى / ملاخسر و (٨٨٥ق)..... ٣٦٤
٤. تفسير القرآن يا التفسير في اوائل القرآن العظيم / جامى (٨٩٨ق)..... ٣٦٥
٥. جامع التتزيل و التأويل في تفسير القرآن / بدليسى (٩٠٠ق)..... ٣٦٥
- نتيجه گيرى..... ٣٦٦

گفتار سوم: تفاسير مفقود..... ٣٦٧

١. تفسير قرآن / خجندى (٨٠٢ يا ٨٠٣ق)..... ٣٦٧
٢. حاشية على الكشاف / پيشين..... ٣٦٧
٣. حاشية على الكشاف / عز الدين حلوانى (٨٠٤ق)..... ٣٦٨
٤. الكشاف على الكشاف للزمخشري / سراج الدين بلقيني (٨٠٥ق)..... ٣٦٨
٥. تفسير القرآن / على بن محمد بن وفا (٨٠٧ق)..... ٣٦٩
- ٦ و ٧. تفسير كبير و صغير ابن المتوج البحرانى / فخر الدين ابن المتوج بحراني (٨١٠ق)..... ٣٦٩
٨. تفسير سورة الانعام و الفتح / تلمسانى (٨١١ق)..... ٣٦٩
- ٩ و ١٠. تفسير القرآن و شرح الكشاف للزمخشري / ابن الشحنة الحلبي (٨١٥ق)..... ٣٧٠
١١. جامع التفاسير / ابن حُسبانى (٨١٥ق)..... ٣٧٠
١٢. قطعة جيّدة من التفسير الى قوله تعالى «فَأَزَلَّهُمَا الشَّيْطَانُ عَنْهَا...» / ابن الهائم (٨١٥ق)..... ٣٧٠
١٣. تفسير الزهراوين / جرجانى (٨١٦ق)..... ٣٧٠
١٤. حاشية على انوار التتزيل / پيشين..... ٣٧١
١٥. رسالة فى الانفس و الآفاق / پيشين..... ٣٧١
١٦. تيسير فاتحة الاناب [الأياب فى تفسير فاتحة الكتاب] / فيروزآبادى (٨١٧ق)..... ٣٧١
١٧. الدرّ النظيم المرشد الى مقاصد القرآن العظيم / پيشين..... ٣٧١
١٨. الفيض القدسى فى (عن) آية الكرسي / زاهد مقسى (٨١٩ق)..... ٣٧٢

١٩. تفسير مجمع الانوار فى جميع الاسرار / حاجى پاشا آيدىنى (٨٢٠ق)..... ٣٧٢
٢٠. تفسير القرآن / جيلى قادرى (٨٢٠ق)..... ٣٧٢
٢١. الغايات فى معرفة معانى الآيات و الاحاديث المشابهات / پيشين ٣٧٢
٢٢. تفسير أزيقي / أزيقي رومى (٨٢١ق)..... ٣٧٢
٢٣. حاشية على أنوار التنزيل بيضاوى / عامرى غزى (٨٢٢ق)..... ٣٧٣
٢٤. تفسير القرآن العظيم / خواجه پارسا (٨٢٢ق)..... ٣٧٣
٢٥. تفسير القرآن المسمى بنور القلوب يا تفسير بدرالدين / ابن قاضى سماوثة (٨٢٣ق)..... ٣٧٣
٢٦. تفسير القرآن / أفاصى (٨٢٣ق)..... ٣٧٤
٢٧. تفسير قرآن / جلال الدين ابن بلقيني (٧٦٣-٨٢٤ق)..... ٣٧٤
٢٨. تفسير سورة الفاتحة / زين فلقشندى (٧٨٢-٨٢٦ق)..... ٣٧٤
٢٩. حاشية على الكشاف زمخشرى / ابن عراقى (٧٦٢-٨٢٦ق)..... ٣٧٥
٣٠. تفسير سورة الفتح / تيلمسانى (٨٢٦ق)..... ٣٧٥
٣١. تفسير القرآن / أبى وشتاتى (٨٢٧ق)..... ٣٧٥
٣٢. تفسير آيات متفرقة من أول القرآن الى سورة الأنعام / حصنى (٨٢٩ق)..... ٣٧٥
٣٣. عيون التفاسير بحذف التكرار / ابن غواص منصورى (٨٢٩ق)..... ٣٧٦
٣٤. الاطوار الثلاثة / تركه اصفهانى (٨٣٠ق)..... ٣٧٦
٣٥. تعليقات على الكشاف / پيشين..... ٣٧٧
٣٦. شرح البسملة / پيشين..... ٣٧٧
٣٧. المحاكمات (حاشيه اى بر شرح كشاف زمخشرى) / عبدالكريم تبريزى (٧٥٧-٨٣١ق)..... ٣٧٧
٣٨. تفسير القرآن / ابن يونس شافعى (٨٣٣ق)..... ٣٧٧
٣٩. حاشية على أنوار التنزيل / قرا يعقوب (٨٣٣ق)..... ٣٧٨
٤٠. كفاية الالمعى فى تفسير آية «وَقِيلَ يَا أَرْضُ ابْلَعِي مَاءَكِ...» / ابن جزرى دمشقى (٨٣٣ق)..... ٣٧٨
٤١. تفسير ألم و آية «ذَلِكَ الْكِتَابُ...» / مخدوم (٨٣٥ق)..... ٣٧٨
٤٢. آيات الاحكام / ابن جبرئيل (متوفى بعد از ٨٣٦ق)..... ٣٧٩
٤٣. الفيض القدسى فى الكلام على آية الكرسي / مخزومى شامى (٨٣٧ق)..... ٣٧٩
٤٤. الإبريز فى تفسير كتاب الله العزيز / ابن صارم (٨٣٩ق)..... ٣٧٩
٤٥. الانتقاد للآيات المعبرة فى الجهاد / المهدي لدين الله (٨٤٠ق)..... ٣٧٩

٤٦. الآيات الدالة على الله و على صدق اوليائه / الوزير و آل الغدير (٧٧٥-٨٤٠ق)..... ٣٨٠
٤٧. تفسير سورة الإخلاص / حفيد (٨٤٢ق)..... ٣٨٠
٤٨. سراج الاغراب فى التفسير و المعانى و البيان/ بسقلونى (٨٤٢ق)..... ٣٨٠
٤٩. الطيبة الزائحة فى تفسير الفاتحة / ابن خطيب ناصرى (٨٤٣ق)..... ٣٨١
٥٠. تفسير القرآن / حاج هراس كازرونى (٨٤٣ق)..... ٣٨١
٥١. قطع متفرقة من تفسير القرآن العظيم/ ابن رسلان (٨٤٤ق)..... ٣٨١
٥٢. تفسير الفاتحة/ ابن زاغو تلمسانى (٨٤٥ق)..... ٣٨١
٥٣. جنة الساندين الابرار و روضة المتوكلين الاخيار / ابوالبركات عز الدين (٨٤٦ق)..... ٣٨٢
٥٤. البحر الموج و السراج الزهاج فى تفسير القرآن / دولت آبادى (٨٤٨ق)..... ٣٨٢
٥٥. فتح المنان فى تفسير القرآن / ابن زهره (٨٤٨ق)..... ٣٨٢
٥٦. الرسالة الفتحية فى تفسير أوائل سورة الفتح / اسفراينى (زنده در ٨٤٩ق)..... ٣٨٣
٥٧. حواش على تفسير البيضاوى / پيشين..... ٣٨٣
٥٨. تفسير القرآن/ ابن قاضى (٨٥١ق)..... ٣٨٣
٥٩. الاحكام بما فى القرآن من الإبهام / ابن حجر عسقلانى (٨٥٢ق)..... ٣٨٣
٦٠. حاشية على تفسير علاء الدين التركمانى الى اول الأنعام / برهان الدين كركى (٨٥٣ق)..... ٣٨٤
٦١. تفسير القرآن / ابن ضياء (٨٥٤ق)..... ٣٨٤
٦٢. حاشية على حاشية سعد الدين مسعود تفتازانى على الكشاف للمخشى/ صدر هروى (٨٥٤ق)..... ٣٨٤
٦٣. حواش على تفسير البغوى/ عينى (٨٥٥ق)..... ٣٨٤
٦٤. حواش على تفسير الكشاف / پيشين..... ٣٨٥
٦٥. حواش على تفسير أبى الليث / پيشين..... ٣٨٥
٦٦. تفسير القرآن/ زاوى قسنطينى (٨٥٧ق)..... ٣٨٥
٦٧. تفسير سورة الاخلاص/ عمر ترمذى (بعد از ٨٥٧ق)..... ٣٨٥
٦٨. حاشية على الكشاف / ابن بنت الآقصرائى (٨٥٩ق)..... ٣٨٥
٦٩. لطائف الالطاف فى تحقيق التفسير و نقد الكشاف/ كازرونى (٨٦٠ق)..... ٣٨٥
٧٠. تفسير القرآن / شيرازى (٨٦١ق)..... ٣٨٦
٧١. حواش على حاشية التفتازانى على الكشاف / خضربك (٨٦٣ق)..... ٣٨٦
٧٢. تفسير القرآن / عسقلانى بلقيني (٧٩١-٨٦٨ق)..... ٣٨٦

٧٣. الكشّاف على الكشّاف / پيشين ٣٨٦
٧٤. تقيير (تفسير) التفسير في التيسير والتيسير / قرمانى (٨٧١ق) ٣٨٧
٧٥. الفيض القدسى على آية الكرسي / صالحى كلبشاوى (تأليف ٨٧٣ق) ٣٨٧
٧٦. حاشية على شرح السعد للكشّاف / عبدالكريم رومى (٨٧٤ق) ٣٨٧
- ٧٧ و ٧٨. شرحان على تفسير البيضاوى (مطوّلاً و مختصراً) / ابن امام الكاملية (٨٧٤ق) ٣٨٨
٧٩. مختصر معالم التنزيل للبغوى / علوى (٨٧٥ق) ٣٨٨
٨٠. تفسير شاهرودى (المحمدية) / مصنّفك (٨٠٣-٨٧٥ق) ٣٨٨
٨١. تفسير ملتقى البحرين / پيشين ٣٨٨
٨٢. حاشية على تفسير الكشّاف / پيشين ٣٨٨
٨٣. الذهب الابريز فى غرائب القرآن العزيز / ثعالبى (٧٨٦-٨٧٥ق) ٣٨٩
٨٤. درر التفائس فى ملح المجالس / شقير (٨٠٣-٨٧٦ق) ٣٨٩
٨٥. زبدة البيان يا مختصر مجمع البيان فى تفسير القرآن / شيخ زين الدين بياضى (٨٧٧ق) ٣٨٩
٨٦. حواشى على حاشية الكشّاف للشريف الجرجانى / بتاركانى (٨٧٧ق) ٣٩٠
٨٧. حاشية على أنوار التنزيل للبيضاوى / قريمى (٨٧٩ق) ٣٩٠
٨٨. جواهر التفسير للزهاوين / قوشچى (٨٧٩ق) ٣٩٠
٨٩. حاشية على اوائل حاشية سعدالدين التفتازانى على الكشّاف / پيشين ٣٩٠
٩٠. ذخيرة القصر فى تفسير سورة والعصر / ابن امير حاج (٨٧٩ق) ٣٩١
٩١. تفسير آياتى از قرآن / كافيجى (٨٧٩ق) ٣٩١
٩٢. تفسير آية الكرسي / شروانى (زنده در ٨٨٠ق) ٣٩١
٩٣. تفسير القرآن / زلديوى (٨٨٢ق) ٣٩٢
٩٤. فتح الرحمن فى تفسير القرآن / ابن قرقماس (٨٨٢ق) ٣٩٢
٩٥. نشر الجمان المنتظم من فتح الرحمن / پيشين ٣٩٢
٩٦. رسالة فى تفسير آيه «يَوْمَ يَأْتِي بَعْضُ آيَاتِ رَبِّكَ...» / ملاخسرو (٨٨٥ق) ٣٩٢
٩٧. تفسير سورة الفاتحة / چلبى خليفه (٨٨٦ق) ٣٩٢
٩٨. تفسير آية الكرسي / پيشين ٣٩٣
٩٩. اختصار أنوار التنزيل فى التفسير للبيضاوى / ابن العماد (٨٨٧ق) ٣٩٣
١٠٠. حاشية على اوائل حاشية الكشاف لجده سعد التفتازانى / حفيد (٨٨٧ق) ٣٩٣

۱۰۱. حاشیة على تفسير البيضاوى / خطيب وزيرى (۸۹۱ق)..... ۳۹۳
۱۰۲. رسالة فى تفسير بعض آيات الكتاب العزيز / سينابى (۸۹۱ق)..... ۳۹۳
۱۰۳. مختصر مدارك التنزيل للنسفى / ابن العينى (۸۹۳ق)..... ۳۹۴
۱۰۴. تفسير القرآن (الى قوله تعالى: أُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ) / سنوسى حبنى (۸۹۵ق)..... ۳۹۴
۱۰۵. مختصر حاشية التفتازانى على الكشاف / پيشين..... ۳۹۴
۱۰۶. تفسير سورة «ص» و ما بعدها من السور / پيشين..... ۳۹۴
۱۰۷. تفسير آية ۲۹ سورة فاطر / مَواق (۸۹۷ق)..... ۳۹۴
۱۰۸. تفسير سورة الفاتحة / خلوتى (۸۹۹ق)..... ۳۹۵
۱۰۹. تفسير من سورة الضحى الى آخر القرآن / پيشين..... ۳۹۵
۱۱۰. تفسير آية الكرسي / پيشين..... ۳۹۵
۱۱۱. شرح البسملة و الحمدلة / زروق الفاسى (۸۹۹ق)..... ۳۹۵
۱۱۲. تقييد فى التفسير / سلوى (قرن ۹)..... ۳۹۵
- گفتار چهارم: مفسران فاقد كتاب تفسيرى..... ۳۹۶
- گفتار پنجم: ويژگى هاى تفسيرى قرن نهم..... ۴۰۱
- منابع و مآخذ..... ۴۰۳
- نمايه ها..... ۴۱۹

پیشگفتار

الحمد لله رب العالمين الذي أنزل الكتاب بالحقّ مصدّقاً لما بين يديه من الكتاب و مهيمنا عليه ليكون هدى للناس و يدبروا آياته و يتذكروا أولو الألباب، و صلّى الله على محمّد عبده و رسوله الذي بعثه ليبيّن للناس ما نزل اليهم و يعلمهم الكتاب و الحكمة و يخرجهم من الظلمات الى النور، و على اهل بيته الطاهرين الذين أذهب الله عنهم الرجس و طهرهم تطهيراً و جعلهم خزّان علمه و تراجمه و حيه سيّما بقيّة الله في ارضه و حجّته على عباده و ترجمان كتابه، و لعنة الله على اعدائهم الذين أتروا الغيّ على الرّشد و الباطل على الحقّ و النار مثوى لهم.

تاريخ تفسير قرآن یکی از مباحث علوم قرآنی است که می تواند در تفسیر صحیح قرآن و استفاده بهینه از آثار تفسیری مفسران نقش مهم و بسزایی داشته باشد و افزون بر آن، فوائد و آثار دیگری نیز دارد که آگاه شدن از گستره میراث تفسیری اسلام، پی بردن به میزان علاقه و اهتمام مستمر عالمان مسلمان به تفسیر قرآن، رواج تفسیر در میان همه مذاهب اسلامی و در قرون و بلاد مختلف و اطلاع یافتن از محل نگهداری نسخه های خطی بخشی از تفاسیر چاپ نشده، از جمله آنهاست.^۱

در جلد نخست تاریخ تفسیر قرآن، از آغاز و پیدایش تفسیر در عصر رسالت و ادامه یافتن آن تا پایان عصر غیبت صغرا، کتابت تفسیر در عصر رسالت به دست امیر مؤمنان علی بن ابی طالب (علیه السلام)، برترین مفسر قرآن پس از رسول خدا (صلی الله علیه و آله)، مآخذ تفسیر در عصر رسالت و نقش امامان معصوم (علیهم السلام) در تفسیر قرآن بحث شد. همچنین در آن جلد حدود ۲۸۰ مفسر و ۴۸ کتاب تفسیری موجود و بیش از ۲۳۰ کتاب تفسیری مفقود معرفی شده اند.

در جلد دوم، تاریخ تفسیر قرآن از آغاز غیبت کبرا تا پایان قرن ششم (۳۲۹ تا ۶۰۰ ق) بیان شد و در آن جلد نیز بیش از صد کتاب تفسیری موجود (۸۸ عنوان تفسیر چاپ شده و ۱۶ عنوان تفسیر خطی موجود) و ۲۶۹ اثر تفسیری مفقود و ۵۰ مفسر فاقد کتاب تفسیری معرفی شدند.

این جلد که سومین جلد این مجموعه است نیز تاریخ تفسیر قرآن در قرن های هفتم، هشتم و نهم هجری (۶۰۱-۹۰۰ ق) را دربردارد و در آن، ۹۳ کتاب تفسیری موجود چاپ شده، ۹۹ کتاب تفسیری

۱. برای توضیح این فوائد ر.ک: بابائی و همکاران، تاریخ تفسیر قرآن، ج ۲، ص ۱-۲.

موجود خطی، ۳۱۶ اثر تفسیری مفقود و ۷۳ مفسر فاقد تألیف معرفی شده‌اند و در پایان هر قرن به ویژگی‌ها، تطورات، گستره جغرافیایی، روش‌ها و گرایش‌های تفسیری رایج آن قرن نیز اشاره شده است. گفتنی است در مجموع این سه جلد، با ۲۲۹ عنوان اثر تفسیری چاپ‌شده موجود و ۱۱۵ عنوان تفسیر خطی موجود و ۸۱۲ عنوان کتاب تفسیری مفقود و ۱۲۳ مفسر فاقد تألیف تفسیری آشنا می‌شویم و به شدت علاقه و اهتمام عالمان مسلمان به قرآن و تفسیر آن و گستره میراث تفسیری اسلام از عصر رسالت تا پایان قرن نهم (۹۰۰ ق) پی می‌بریم.

جدول آمار آثار تفسیری قرون ۷-۹

آثار تفسیری		ق هفتم	ق هشتم	ق نهم
تفاسیر موجود شیعه	چاپ‌شده	۴	۱۶	۸
	خطی	۵	۲۳	۱۷
تفاسیر موجود اهل تسنن	چاپ‌شده	۲۰	۲۵	۲۰
	خطی	۲۲	۲۷	۵
تفاسیر مفقود		۶۲	۱۳۹	۱۱۲

درخور ذکر است که فصل هفتم این کتاب با همکاری سرکار خانم دکتر نفیسه فقیهی مقدس^۱ و فصل هشتم آن با همکاری حجت الاسلام والمسلمین آقای احمد محمدی مجد^۲ و فصل نهم آن با همکاری سرکار خانم دکتر کیوان احسانی^۳ تحقیق و تدوین شده است؛ که به این وسیله از آنان تشکر و قدردانی می‌شود و امیدوارم خدای متعال با رحمت و کرم بی‌کرانش این زحمت و تلاش علمی را از ایشان و این بنده حقیرش قبول فرماید.

رَبَّنَا تَقَبَّلْ مِنَّا إِنَّكَ أَنْتَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ وَ تَب عَلَيْنَا إِنَّكَ أَنْتَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ
وَصَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَ آلِهِ الطَّاهِرِينَ.

قم، علی‌اکبر بابائی

ربیع الاول ۱۴۴۱ ق / آبان ۱۳۹۸ ش.

۱. عضو هیئت علمی دانشگاه اصفهان.
۲. عضو هیئت علمی جامعه المصطفی العالمیه. (سهم همکاری ایشان در تألیف این کتاب از دو همکار دیگر بیشتر است؛ زیرا حجم فصل هشتم بیش از حجم فصل‌های هفتم و نهم است).
۳. عضو هیئت علمی دانشگاه اراک.
۴. البته مکتوبات هر سه فصل را از حیث محتوا، عبارت و منابع، بررسی و بازنگری کرده‌ام و بخش زیادی از آنها را با حذف و اضافاتی بازنگاری و قسمت‌هایی را خود مستقلاً تحقیق و تألیف کرده‌ام.

یادآوری

یادآوری می‌شود که جلد نخست تاریخ تفسیر قرآن حاوی سه فصل است؛ فصل اول: تفسیر در عصر رسالت، فصل دوم: تفسیر در عصر حضور امامان معصومین (علیهم‌السلام)، فصل سوم: تفسیر در عصر غیبت صغرا. جلد دوم نیز دارای سه فصل دیگر است با عناوین: فصل چهارم: تفسیر در هفت دهه آغازین عصر غیبت کبرا (۳۳۰-۴۰۰ق)، فصل پنجم: تفسیر در قرن پنجم (۴۰۱-۵۰۰ق)، فصل ششم: تفسیر در قرن ششم (۵۰۱-۶۰۰ق)؛ از این رو، این جلد با فصل هفتم آغاز می‌شود.

